

BARTHA KRISZTINA

Az utolsó Báthory**2. rész: A katolikus özvegy**

„Kérlek, édes Sofikám, az én hozzám való tökéletes szeretetedet holtom után is mutassad meg, kiben nem is kételkedünk, nekünk megbocsáss, ha vétettünk volna, az isten dicsőségére vigyázz, az igaz vallásban, kiben velünk éltél állhatatos légy változhatatlanul, Ferkót abban neveld, semmi világi dicsőség, félelem attól el ne szakasszon.” – Ez volt II. Rákóczi György utolsó üzenete feleségének a csatatérről, mielőtt végzetes harcát megvívta volna ellenségeivel. Nejének szerelmében nem kételkedett, arra nem is volt oka, de hithűsége annál inkább aggasztotta. Jól sejtette, hogy Zsófia, akitől „azelőtti gyámolítói elszedegettetének”, vissza fog térni szülei hitére, és ő „tántorogni, hajladozni kezdett,” majd 1661 augusztus 15-én „az igaz reformata religiót, melyben addig constans volt, megtagadta és pápistává lett.” Így emlékeztek meg áttéréséről az egykorú források, hangsúlyozva az esemény nagy jelentőségű voltát. A következőket mondja viszont erről maga az érintett: „ez szoros állapotunkban csak isteni vigasztaláshoz folyamodván, az boldogságos szűznek mennybevitale napján itt való templomocskát reconciliáltatván, azon templomban sz. mise hallgatás, gyónás és kommunió által édes fiammal együtt mindketten magunkat publice deklaráltuk, kirekesztvén ugyanazon napon minden eretnek tanítókat udvarunkból.”

A bécsi udvar természetesen már tudott a fejedelemsasszony szándékáról, mert ő azt előzőleg bejelentette a kancelláriának, majd Lipótnak és a római pápának is. Szelepcsényi kancellár örvendező levélben gratulált, küldött neki rózsafüzéreket, Mária medalliont és egy latin nyelvű imakönyvet, mivel magyarral nem tud szolgálni. Lipót király is külön levélben gratulált, ajándékokat küldött, s meghagyta Montecuccolinak, hogy az asszonyt jószágában védelmezze. Nem csoda, hogy a bécsi udvar ennyire örvendezett, hiszen az ellenreformáció szempontjából ez az áttérés igazi fegyvertény volt. Az erős Munkács várában élő fejedelemsasszony valóságos kiskirályságot igazgatott a Felvidéken, egy olyan roppant birtoktestet, amilyennel az országban sem akkor, sem azóta nem dicsekedhetett senki más. Lorántffy Zsuzsanna végrendeletében menyét meg sem említette, de az még legszörnyűbb álmaiban sem fordult elő, hogy egyszer majd az egész hatalmas vagyont ő fogja igazgatni. Pedig Báthory Zsófia már megcsappant jószágokat vett át kormányzásra, mivel az erdélyi birtokok mind odavesztek. Rákóczi lengyelországi hadjárata után a nagyvezér ragaszkodott ahhoz, hogy Rákóczinak, anyjának, feleségének, fiának javai ne legyenek Erdélyben. Ezeket a birtokokat Apafi fejedelem szétosztogatta hívei között. Az özvegy fejedelemsasszony megpróbálta ugyan visszaszerezni őket, hivatkozva hősi halált halt férjére, de nem járt eredménnyel. Az új birtokosok kijelentették: készek előbb elveszíteni életüket, minthogy visszaszolgáltassák szerzeményüket. Különben is, üzenték vissza a rendek Munkácsra, „hogy mennyire idegenkedik az ottomán porta a felséges Rákóczi háztól, azt talán illőbb hallgatással mellőzni, mint szóvá tenni.” Ebben volt némi igazság, tekintve, hogy Ali budai pasa bejelentette igényét Rákóczi magyarországi birtokaira is. Azt, hogy ezek a területek mégis megmaradtak, csakis a váradi védők hőies kitartásának köszönhetnék Rákócziék, az ostrom ugyanis olyan sokáig elhúzódott, hogy a töröknek már nem volt ideje ezzel a tervével is törődni. Pedig Rákóczi

özvegye még csak el sem küldte azt a kétezer lovas, amelyeket a végsőkéig szorongatott várvédőknek megígért.

A Rákóczi ház valláscseréjének messzemenő következményei lettek. A tény már önmagában rendkívül riasztó volt, mivel a Rákócziak addig a hazai protestantizmus legszilárdabb oszlopai voltak és birtokaik a hívők számára menedékkül szolgáltak. Ehhez adódott még az, hogy Báthory Zsófia egyszemélyes keresztes hadjáratot indít az „eretnkség” ellen, szinte megszállottként terjeszti régi-új hitét. A renegátoknak azon fajtájából származott, akik harcos hittérítők lettek választott vallásuknak, mint például Pázmány Péter. Nem világi dicsőség, vagy félelem szakasztotta őt el a kálvinizmustól, amitől férje félt, hanem valódi, kiforrott meggyőződés. A hittérítés volt számára a vezeklés is, amiért egykor elhagyta a katolikus vallást. Semmitől sem riadt vissza, hogy eszméinek érvényt szerezzen, de vállalta tetteinek minden következményét is. Aki megfélemlítésével próbálkozott, annak keserűen csalódnia kellett: ez az asszony vasból volt, és nem ismert lehetlent.

Legelső feladatként saját környezetét alakította át: a protestánsoknak nem maradt más választásuk, mint menni vagy áttérni. A kálvinista tanítók helyébe jezsuitákat hívott, közülük kerültek ki aztán legbizalmasabb emberei is: Páter Millei István, P. Kiss Imre, P. Sámbar Mátyás. Még jól meg sem „kesergette” férje halálát, amikor birtokain tüzes hadat üzent a reformátusoknak. Taktikája az volt, hogy a protestánsoktól minden lehetséges jövedelmet elvont, így azok maguktól is elsorvadnak majd. A reformátusokat legérzékenyebben a pataki iskola jövedelmeinek „letartóztatása” érintette. A fejedelemasszony a „cuius regio eius religio” elvére támaszkodva kijelentette: ő most már katolikus és az 1647. 11. törvénycikk értelmében más vallásúakat nem köteles támogatni. A protestánsok viszont az 1647. 14. törvénycikkre hivatkoztak, ami szerint az iskolák és templomok erőszakos foglalása, jövedelmeinek visszatartása 600 forint pénzbírsággal jár. A pataki iskola esetében valójában arról volt szó, hogy Lorántffy Zsuzsanna végrendeletében meghatározott jövedelmet hagyott az iskolára és örököseinek is kötelességévé tette ezek kifizetését. Ennek pedig semmi köze ahhoz, hogy az illető milyen vallású, mert ha a legátumot nem tartja tiszteletben, a károsultaknak törvény adta lehetőségük a vármegyéhez fordulni jogorvoslatért. Amennyiben a vármegye a panaszt helytállónak találja, le kell foglalnia a királyhelmei és a dobóruszkai birtokot az iskola számára. Minderről Lorántffy Zsuzsanna részletesen intézkedett végakaratában. Az illetékesek valóban bírósághoz fordultak. A zempléni alispán már 1662-ben megintette a fejedelemasszonyt, de ő mit sem törődött ezzel, rendíthetetlenül folytatta tovább misszióját. Minden módon pártfogolta az áttérőket, akár még udvarában is adott nekik tisztséget. A református istentiszteleteket megzavarta, kényszerítette őket, hogy halottaikat katolikus ceremónia szerint temessék el. Parasztgyerekek keresztanyaságát vállalta el, s gazdagon megajándékozta őket.

A pataki iskola jövedelmeit viszont nem adta vissza, e helyett 1662-ben segített felállítani a Missio Rakocziánát Patakon, amely jezsuita rezidenciává fejlődött. Az itt élő jezsuiták tanítanak az új katolikus iskolában is. Ennek létrehozása azzal a nem titkolt céllal történt, hogy a kálvinista kollégium szerepkörét átvegye. Főnöke haláláig P. Millei István, 1677-től P. Kiss Imre, a fejedelemasszony legfőbb bizalmasa, gyóntatója, ellenségei szerint rossz szelleme volt. P. Millei folytatta Rákóczi Ferenc nevelését, később Zrínyi Ilona is őt választotta gyóntatójául. Báthory Zsófia a protestantizmust azonban nem csak fizikailag, hanem szellemi téren is le kívánta legyőzni, mert udvari jezsuitáit arra buzdította, hogy a kassai és

pataki református prédikátorokkal hitvitázzanak. A jezsuita térhódítás nagy credménye volt még a kassai rendház továbbfejlődése. Kassán a fejedelemasszony is épített templomot és fel is szerelte. P. Vid László rektor kérésére lehetővé tette 1674-ben nyomda felállítását is.

Báthory Zsófia erőszakos katolizáló tevékenysége hatalmas felháborodást keltett. Zemplén vármegye többszöri intése mit sem használt, ezért ellenfelei a nádorhoz fordultak, aki viszont Báthory Zsófia barátja volt. Wesselényi 1665. szeptemberben terminust tűz ki a békeltetésre Kassán. Ezek a tárgyalások mind eredmény nélkül zárultak. 1667-ben az országgyűlésen a protestáns rendek kijelentették: addig nem tárgyalnak, míg Báthory Zsófia miatt elégtételt nem kapnak. A felvidéki tizenhárom vármegye az esztergomi érsek által üzent: képesek a császártól is elszakadni Báthory Zsófia miatt. A dolog odáig jutott, hogy az üggyel a császári titkos tanács is kénytelen volt foglalkozni, annál is inkább, mert az a hír járta, hogy az elégedetleneket Apafi Mihály erdélyi fejedelem tüzeli, és fegyveres támogatást is ígért nekik. Egy 1664-ben kelt levelében Apafi azzal fenyegetőzik, hogy megcsendesíti majd ő Rákóczi Ferenc éretlen buzgóságát! Lipót azonban minden egyes esetben az özvegy pártját fogta, ezért az megközelíthetetlen volt. A pápai államtitkár meg is dicsérte, hogy inkább a lelkiismeretére, mint az államrezonra hallgat. Pedig a császárnak jól felfogott érdeke inkább azt diktálta volna, hogy a nagyasszonyt megegyezésre buzdítsa, s ezzel elejét vehette volna a felvidéki zavargásoknak és megkímélhette volna magát tetemes anyagi és katonai áldozattól, de hát mit is várhattak volna a protestánsok attól a királytól, aki prédikátoraikat néhány évvel később gályarabságra küldte!

Az erdélyi országgyűlések is sűrűn foglalkoztak a Rákóczi ház „büntetlenül művelt üldözéseivel”. Báthory Zsófia csodálkozik: vajon mi joga szól bele az erdélyi fejedelem a magyar király fennhatósága alá tartozó ország belügyeibe? „Az fejedelem őkegyelme erdélyi jószáginkat fenyegette, ha az praedikátorokat el nem bocsátják. Nem lévén dependentiája az országnak Erdélytől, az ide ki való cselekedetünkéből számot nem vehet a fejedelem őkegyelme.” Volt azonban olyan vitás ügy is, ami kifejezetten erdélyi vonatkozású volt: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata idején két emberét, Gyerőffy Györgyöt és Apafi Istvánt zálogul hagyta ott, hogy majd később kiváltja őket. Csakhogy Rákóczi hamarosan meghalt, és a kezesek saját erőből voltak kénytelenek kiváltani magukat a fogságból, majd magánemberként keresték fel Báthory Zsófiát, hogy térítse meg kárukat. Ő erre nem volt hajlandó, a császárhoz is felírt az ügyben: „Arra törekszenek, hogy báthori és somlyai birtokaimat is elfoglalják. Jóllehet ismerik a jogot, hogy a feleség nem köteles a férjéért bűnhődni és fordítva.” Igazságtalannak érzi, hogy ő fizessen férje, az egykori fejedelem helyett, holott annak összes erdélyi birtokától megfosztották őt. Somlyó elkobzásának tervét valószínűleg Teleki Mihály agyalta ki. Ezzel zsarolni tudták az özvegy fejedelemné, mert ha az a birtokán élő erdélyieken esett sérelmeket orvosolná, mondta az erdélyi országgyűlés, akkor ők is méltányosan járnának el kérelme ügyében. Maga Bethlen János mondta ki, hogy sokkal inkább politikai, mint jogi megfontolások döntöttek az ügyben. Lipót is hiába állt ki Báthory Zsófia mellett, mert amitől félt, mégis bekövetkezett: Apafi ellene döntött, s így a kezesek javára elkobozták az ősi Báthory birtokot, születésének helyét, Somlyót.

A fejedelemasszony tényleg büntetlenül ujjat húzhatott a törvénnel. A protestánsok hiába hoztak ellene elmarasztaló ítéleteket, ha azokat foganatosítani nem lehetett, mert ezt maga a király akadályozta meg. A protestánsok mindebben a szabad vallásgyakorlatukat biztosító bécsi és linzi békepontok semmibe vételét, a jog lábbal tiprását látták. A botrány lassanként országos sérelemmé dagadt és a Wesselényi-felkelés egyik oka, kirobbantója lett.

I. Rákóczi Ferenc házassága és a Wesselényi-összeesküvés

1665 nyarán I. Rákóczi Ferenc jegyet váltott Zrínyi Ilonával, Zrínyi Péter horvát bán lányával. Méghozzá a trencsényi fürdőben, ahol Zrínyi Péter, Báthory Zsófia, Wesselényi nádor és mások is jelen voltak. II. Rákóczi György és felesége eredetileg úgy tervezték, hogy fiúknak uralkodói udvarból választanak társat, de a lengyelországi hadjárat után megváltoztak I. Rákóczi Ferenc házassági esélyei is. Zrínyi Ilona és Rákóczi Ferenc házasságának terve a Zrínyi Miklós névvel fémjelzett mozgalom utolsó szakaszában, az 1660-as években kristályosodott ki. 1662 végén Báthory Zsófia Bécsbe küldött megbízottai tárgyalnak Zrínyi Péter bizalmi emberével, Vitnyédi Istvánnal. A terv kifundálását egyesek Frangepán Katalinnak, Zrínyi Péter feleségének tulajdonítják, mások Széchy Mária mesterkedését látják az ügy mögött. Az tény, hogy a nádorné sokat tett a házasság létrejötté érdekében: ő közvetített legtöbbet a felek között. 1665 nyarán a trencsényi fürdőben Rákóczi és Zrínyi Ilona találkoztak is, ami arra utal, hogy némi beleszólást mégis kaphattak sorsuk alakításába. Ha így történt, azt Báthory Zsófia csak helyeselhetette, mert mint egy későbbi levelében írja: „Régi példamondás, feleséget és lovat látatlanul venni sem mindenkor szerencsés.” A menyasszony ellen Rákóczinak nem volt kifogása, hiszen Zrínyi Ilona szép volt, okos és kedves. Ami Báthory Zsófia szempontjából fontos volt, az is teljesült: az ifjú ara vagyonos és főleg katolikus Habsburg-hű családból származott. Az esküvőt 1666. március 1-jén, Makovica várában tartották meg, az esketést Szelepcsényi György prímásra bízták, ami arra vall, hogy az uralkodó tudtával és jóváhagyásával köttetett meg.

Néhányan úgy gondolták, hogy ez a házasság Báthory Zsófiának nem tetszett, mert még az esküvőre sem ment el. Az mégsem valószínű, hogy ebben az esetben beleegyezését adta volna. Az esküvői meghívóban is azt írja, hogy fia „anyai javallásunkból jegyzette el magának” Zrínyi Ilonát. A protestánsok tartottak ettől a házasságtól leginkább: attól féltek, hogy a két család majd az ő vallásuk üldözésére fogja felhasználni egyesült erejét. Csak azzal bíztathatták magukat, hogy a Zrínyi család vallási toleranciájáról közismert és nem fog segédkezni a fejedelemsasszonynak a protestánsok elleni harcában.

A menyegző után néhány nappal a fiatal pár felkereste Munkácson az özvegy fejedelemsasszonyt, majd Sárospatakra mentek tovább, ahol nagyszabású udvart rendeztek be maguknak. Még a pátereken is megosztoztak: Millei és Kiss Imre maradtak a fejedelemsasszonynak, Sámbar Mátyást kapta a fiatal pár. Báthory Zsófia még csak nem is sejtette, micsoda társaságba keveredett egyetlen fia! A házasság létrehozóiiban nem nehéz megismerni a király elleni összeesküvés oszlopos tagjait. A háttérben húzódó szándék mindenképpen a hatalmas Rákóczi vagyonnak a készülő felkelés szolgálatába állítása volt. De az sem mellékes, hogy Rákóczi megnyerése esetén a dicső fejedelmi család neve is fémjelezné a mozgalmat. Zrínyi Ilonának is feladata lehetett a fiatal férj megnyerése az ügynek, a Zrínyi család vasvári béke utáni politikai irányváltásának megfelelően. Persze ha a házasság kötésének évében a közhiedelemmel ellentétben tényleg csak tizennégy esztendő volt, mint Nagy László állítja, akkor nem valószínű, hogy túl nagy nyomást tudott volna gyakorolni férjére politikai ügyekben. Valószínűbb, hogy Zrínyi Péter befolyása hatott az ifjúra, aki tudhatott Zrínyi Miklósnak és édesapjának kölcsönös nagyrabecsüléséről, s hogy apja mennyire tisztelte a költő és hadvezér véleményét. Apósa többször is felkereste őket Sárospatakon, ahol a fáma szerint a „sub rosa” termében folytak a titkos tárgyalások. Az egyébként erélytelen fiatalember most először sarkára állt anyjával szemben. Ő nem volt vallási fanatikus, sem feltétlen Habsburg-hű, s az

ügy érdekében, apósának sugalmazására kész volt kiegyezni a protestánsokkal. 1669. áprilisban megkötötték a sárospataki egyezményt, melynek értelmében Rákóczi kötelezettséget vállalt, hogy a református iskolák és templomok anyja által elvett jövedelmeit visszaszolgáltatja, a pataki főiskola segélyezését újra folyósítja, a protestáns templomok látogatását nem akadályozza. Ezzel Rákóczi egy csapásra a kelet-magyarországi ellenzéki mozgalom vezérévé lépett elő. Báthory Zsófia nagyon haragudott, mindenáron meg akarta akadályozni fia lépését, majd amikor ez nem sikerült, a királyhoz fordult, hogy a békét ne erősítse meg.

A felkelés hamar kudarcba fűlt. 1670. május elsején a tállyai gyűlés a fegyverletétel mellett döntött, s Rákóczi rémületen anyjához futott, az erős munkácsi vár védelmező falai közé. Báthory Zsófia állítólag e szavakkal fogadta gyermekét: „Azzal, hogy megvetteted anyád tanácsát, elvetemült fiam, és az eretnekhez pártoltál ... szerencsétlenséget hozó fegyvert fogtál a rómaiak császára ... micsoda fájdalommal sújtottál engem, minő éjszakákat s nappalokat éltem át attól az időtől fogva. Tudd meg ezért ... ha egyszer a hatalmamban lévő várba eljöttél, azt kell követned, ha akarod, ha nem, amit én parancsolok.” Rákóczi Ferenc bele is nyugodott ebbe, és Báthory Zsófia elindította a gépezetet fia megmentése érdekében. Levelet ír Kollonich Lipótnak, melyben mélységesen elítéli ezt a „csúnya ribilliót”, amelyért Zrínyi Péter, fia felbujtója halált, Széchy Mária pedig korbácsot érdemelne. Jó lenne, mondja, ha német sereg jönne az országba a katolikus vallás védelmére és kész segítséget felajánlani a gonoszok megfenyítésére. Elküldi az udvarba Mokchay András korábbi püspököt, ellátja instrukciókkal és sok ajándékkal, hogy próbálja megpuhítani a császári udvar befolyásos embereit. Törökvése nem talált süket fülekre, mert Széchenyi György, Szelepcsényi primás és Szegedy Ferenc váci püspök is felkarolták ügyét, s Montecuccoli a fejedelemszony egyik levelére egyenesen azt írta széljegyzetként, hogy azt „aranyba kellene foglalni” Báthory Zsófia ekkor már szinte gyűlölte ezeket az embereket, élükön Zrínyi Péterrel és Széchy Máriával, akik fiát fondorlatos módon behálózták és csaknem a végromlásba taszították. Segítséget nyújtott a megtorló császári seregnek a rebellesek elfogásában. Egyrészt, hogy fián segítsen, mert annak sorsa még nem dőlt el teljesen, bár a császár hajlandóságot mutat megkegyelmezni neki, de e mellett hajtotta a bosszúvágy is. Rákóczi másként gondolkodott. Nagyon bántotta híveinek sorsa és titokban figyelmeztette legtöbbjüket, hogy őrizzék meg anyja katonáinak cselvetéseitől. Bécsben bíztak a fejedelemszonyban, tudták, hogy féken tudja tartani fiát. 1670. június 20-án Sátoraljaújhelyen a holsteini herceg és Heister közreműködésével megszületett az egyezés: a császár megkegyelmez Rákóczinak, ha seregét elbocsátja, a császári katonaságot élelemmel ellátja, váraiba császári őrséget enged, kivéve Munkácsot, mert az a fejedelemszony saját vára. Báthory Zsófia szeretett volna magyar őrséget is tartani váraiban, de csak harminc-harminc hajdút engedélyeztek neki Patakon és Ecseden. Ezeket a várakat azonnal át is kell adni. Nem így képzelte ő a német seregek Magyarországra jövetelét! Mikor Spork június 7-én seregével bevonult Sárospatakra, Báthory Zsófia „vidám arccal, de belsejében bús lélekkel” adta át a vár kulcsait. Az ecsedi vár ellenállt, csak a fejedelemszony személyes megjelenésére volt hajlandó kaput nyitni.

A hadisarc összegében már nehezebben jutottak dűlőre. Bécs kétmillió forintot kér, Báthory Zsófia százezret ajánl. 1671. februárban végre sikerült megegyezni: a végösszeg négyszázezer forint lett, ebből kétszázezer készpénzben, százötvenezer élelemben kell kifizetni, 50 ezer forint értékig a trencsényi jószágot foglalja le a Kamara. A családnak nagy megterhelést jelentett ennek a sok pénznek az előteremtése. Szerencsére a fejedelemszony

kialkudott némi határidőt. Így is hatalmas kölcsönöket kénytelenek felvenni és Zrínyi Ilona is odaadta minden családi vagyonát. Rákóczi cserében különböző birtokokat köt le anyjának és feleségének. Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc, Nádasdy Ferenc sorsa megpecsételődött, életük végére a bakó keze tett pontot, de Rákóczi meg volt mentve és ezt csakis anyjának köszönhetette.

A „véres nagyasszony”

Báthory Zsófia úgy jellemezte kissé rosszmájúan, ámde találóan a Wesselényi-felkelést, mint „boldogtalan, vakokat vezető, sötétben botorkázó elpártolást”. Sem a felkelés, sem következményei nem tántoríthatták el feltétlen királyhűségétől. Sok embert juttatott a császári katonák kezére, de sokakat meg is mentett az üldözéstől és a börtöntől. Főleg, ha azok katolikusok voltak, vagy frissen tértek katolikus hitre, ahogyan Kazinczy Péter Zemplén megyei főjegyző tette. Erre mondta Millei páter, hogyha a fejedelemnére bíznák a dolgot, a tévelygőknek nagy része már katolikus lenne. Az áttérés őszinteségében a fejedelemasszony nem kételkedett, de a pátert nem is nagyon érdekelte, mert már az is tiszta haszon, ha az új hívó gyerekei katolikus hitben fognak nevelkedni. Barkóczi Ferenc ügyében Rottal Jánoshoz, a lőcsei komisszió elnökéhez fordult. Kéri, hogy engedjék el szegényt, mert „nincs szintén anynyira való vétke ökelmének.”

Mihelyst megszabadult a fia miatti aggodalomtól, mint a „megsebesített vad” vetette bele magát újra kedvenc elfoglaltságába, a protestánsok üldözésébe. A kortársak egyértelműen jezsuita környezetét tartották felelősnek a nagyasszony túlkapásaiért. A páterek népszerűtlenségére jellemző, hogy Sámbar Mátyást egy protestáns kortárs a nem túl hízelgő „amaz hamis ördögök ágyékából származó” barokkos jelzővel illette. Kiss Imrét talán még jobban gyűlölték, a tarpaiak nyíltan a szemébe is mondták úrnőjüknek: ha mindenkor mellette nem ül a páternek, megölik azt!

A fejedelemasszony első haragja most is a sárospataki kollégium ellen irányult. Újra megvonta jövedelmeit, 1671. október 20-án a professzorokat és a diákokat kikergette az iskolából. A kálvinista tanintézmény száműzetésbe kényszerült. Debrecenbe, Marosvásárhelyre költözött, végül Gyulafehérváron állapodott meg Apafi védelmező szárnyai alatt. 1682-ben térhettek csak vissza Patakra a diákok, méghozzá Thököly Imre jóvoltából.

Ugyancsak Lorántffy Zsuzsanna eredményeit rombolta le a kárpátaljai pravoszláv ukránok katolikus uniójának egyengetése. Igaz, hogy ez eredetileg is katolikus törekvés volt, a frissen rekatolizált Homonnai Drugeth György próbálkozott a legelső uniós kísérlettel 1614-ben. Később I. Rákóczi György uralkodásával hiúsította meg a tervet, de halála után felesége még keményebb vonalat követett: az ő terve egyenesen a kálvinista unió létrehozása volt. Amikor meghalt, helyét Báthory Zsófia foglalta el, és megint a katolikus unió kérdése került napirendre. Lippai prímás nagyon örült a fordulatnak, és rögtön akcióba kezdett, hogy terveit keresztülvitesse a fejedelemasszonnyal, de abban hirtelen feléledt a földesúr, és bizonyos kérdésekben nem volt hajlandó engedni. Az ügy így alaposan elhúzódott, még a hetvenes években is azon ment a harc, hogy ki legyen az uniós püspök. Nem is fejeződött be az egyesítés Báthory Zsófia életében, hanem csak sokkal később, a XVIII. század közepén.

A protestánsok nem adták fel a reményt, hogy érdekeiket meg tudják védeni, de most már nem csak a törvény fegyverével harcolnak ellene: az éledő kuruc mozgalom direkt

sarcolja, pusztítja az ő birtokait. Velük nemigen tud hadakozni, így a kálvinista tanítókon töltötte ki haragját: „Tudtára adjuk mindeneknek, az kiknek illik, legelsőbbben is az Calvinista Espereseknek és praedikátoroknak, mivelhogy... jószáginkban sok megbecsülhetetlen károkat vallottunk, s általok [ti. a kurucok] szolgálaink közül megölettek, vagdaltattak, s megfosztattak... elvégeztük magunkban megmásolhatatlanul, ha ezentúl vagy egyházi vagy más renden lévő emberink megkárosíttatnak és jószágink háborgattatnak eo facto valamennyi calvinista epereseket, praedikátorokat kaphatunk, vagy Tiszán, vagy Szamoson túl, vagy innen, bőrékkel s étellel fizetünk meg.” Mivel a kurucok védnöke köztudomásúlag Apafi fejedelem volt, nem csoda, ha Rákócziné őt okolta a kurucok pusztításaiért. Kéri, hogy „a fejedelem őkegyelme assecuráljon, hogy jószáginkban nem háborgat”, mert a prédikátorok közül eddig „se meg nem öltünk, se tömlőczben senkire senkit nem vettettünk” szemben a kálvinistákkal, akik „sok papokat öltek, vertek, kinzottak” s ha ez így megy tovább, ő sem lesz többé elnéző és sokakat a másvilágra küldet! A fejedelemasszony egyáltalán nem túlzott a kuruc túlkapások felől. Már az 1672-es támadás alkalmával számos katolikus papot és nemest meggyilkoltak. Enyhébb csintalanságnak számított, ha egy katolikus papot csupán kiheréltek, mondván, hogy szükségtelen dologtól fosztják meg. A katolikus kegytárgyakat is úton-útfélen meggyalázták. Bár a fejedelemasszony kezdte a zaklatásokat, most mégis ártatlannak érzi magát „mert ha minket nem háborganak, mi senkit sem bántunk” – állítja, de ez a kijelentése nélküli a kellő megalapozottságot.

Mindez nem javított Erdéllyel való kapcsolatán, ami már úgyszólván nagyon megromlott. Apafinak külön szúrta a szemét, hogy Rákóczi Ferenc viseli a választott erdélyi fejedelmi címet. A Wesselényi-felkelés idején ebből konfliktus született. Apafi meg volt róla győződve, hogy Rákóczi fejedelmi hatalmára tör, s a félreértés csak később tisztázódott. A somlyói jószág elkobzása sem volt túl baráti gesztus. Báthory Zsófia Teleki Mihályhoz fordult, de a fejedelemnek is írt e tárgyban: kifogásolta, hogy Bethlen János fiaival károsítják őt somlyói birtokában. Az említett fiú, Bethlen Miklós visszaemlékezéseiből tudjuk viszont, hogy ez idő tájt a fejedelem foglalkozott a gondolattal, hogy Báthory Zsófiát feleségül kéri. Az asszony régi szépsége ide vagy oda, ez eléggé érthető, tekintve, hogy kapcsolatuk igen feszültnek volt mondható, de mindjárt világosabb az ügy, ha azt látjuk, hogy Apafi a lengyel koronára pályázott ekkoriban és még a katolikus vallás felvétele sem állott távol elképzeléseitől. Báthory Zsófia viszont félig lengyel volt, s ráadásul roppant gazdag. A tervből végül semmi sem lett, még a leánykérésig sem jutott el az ügy, de nagy valószínűséggel Rákóczi özvegye kikoszarazta volna a fejedelmi kérést.

Nagyobb gondja volt most ennél a családnak: elő kellett teremteni a hatalmas váltságdíj összegét. A Rákócziak legendásan gazdagok voltak ugyan, de ekkora készpénzt előteremteni még őket is megterhelte. Kénytelenek voltak ékszerekkel kereskedni. Ebben a korszakban a teaurálás igen divatos szokás volt, sok főúr is élt a lehetőséggel. Az ékszerek és a föld – ez a két dolog tartotta meg értékét, tehát ezeket gyűjtötte, aki tehette. Az 1670-es években Báthory Zsófia több helyen árulta ékszereit, így került kapcsolatba Forgách Ádám felsőmagyarországi nagybirtokossal, aki éppen ékszereket akart vásárolni, de mivel készpénze nem volt, a Rákóczi birtokokkal szomszédos tiszaszentmártoni birtokát ajánlotta fel cserének. Báthory Zsófia ravasz módon csökkenteni szeretne volna ennek a birtoknak az értékét, hangsúlyozva, hogy „az hódoláshoz igen közel vagyon az jószág, sőt, talán alattomban hódol is.” A főúr kezdetben feltétel nélkül bízott az asszonyban, de aztán megingott, mert rájött, hogy Báthory Zsófia csak „temporizál”, vagyis húzza az időt, hogy jobb üzletet

köthessen. A csere végül is nem történt meg, a családott főúr levonta a tanulságot: „Akinék pappal és asszonyemberrel van dolga, úgy jár mint én.”

A váltságdíjat a család nehezen teremtette elő, a sok felvett kölcsön miatt még hosszú ideig pereskedtek, ez azonban nem befolyásolta Báthory Zsófia királyhűségét. Pedig őt is érték sérelmek. Birtokait épp úgy nem kímélte a győzedelmes német katonaság, mint bárki másét, s panaszait a bécsi haditanács néha meghallgatta, néha nem, de soha nem orvosolta. Roppant sértő lehetett az is, hogy a kállói új német kapitány vadászkutyáit a Rákóczi - ház tagjairól keresztelte el. Mégis, amikor 1677-ben Wesselényi Pál kuruc vezér Magyarországra kiindulva csatlakozásra szólította fel a fejedelemszöveget, előrebecsátva, hogy ha nem tart a mozgalommal, „Nagyságod megtudgya mint ily hazája ellenségén s minden jószágán, amit elkövethetünk, elkövetünk, Ngod senkire se vessen, hanem csak magára,” Báthory Zsófia nem tárgyal velük. Bár jól tudta, mit jelent ez, mégis azt felelte a fenyegetőző kuruc vezérnek, hogy jobb lesz, ha várától távol tartják magukat, mert „nem fogja kímélni tőlük a golyót”. Erre mondta Acsády, hogy Báthory Zsófia a kurucok fenyegetéseivel, kalandozásaival szemben több férfias bátorságot fejtett ki, mint a vele egy pártban lévő főurak bármelyike. Teleki Mihálynak, a másik kuruc vezérnek barátságosabb hangon írt, hiszen ők már régről jó ismerősök voltak. Elismeri, hogy a birtokait pusztító katonák közül sokakat tömlőcbe vetett, amiért „minket senki istenesen bal képpen meg nem ítélt, mert a természet is, mely minden lelkes állatban öntetett, arra ad ösztönt, hogy maga ellensége ellen magát oltalmazza”, de azért hozzáteszi megnyugtatóképpen, hogy a rabok nincsenek kemény iga alatt. Telekinek nemigen lehetett oka csodálkozni a fejedelemszöveg eljárásán, mert nála jobban senki nem ismerhette felfogásmódját. Politikai hitvallását egy korábbi levelében részletesen kifejtette neki Báthory Zsófia: „Mi nem ösmerünk az római császáron kívül más urat az országban... nincsen több hazánk Magyarországnál s azért is nem akaránk egyetérteni koronás királyunktól elpártoltakkal, hogy ezen hazában élhessünk mind fogytig, nem gyalázatos pártolkodásnak nevét viselvén, hanem állhatatos hűséggel tündökölni mind Isten s mind királyunk előtt.” Egyáltalán nem értette a kurucok szándékait, meg volt róla győződve, hogy az ő felfogása a helyes. „Vajha mások is szegény magyar nemzetnek olyan előmeneteli és boldog csendes állapotját kívánnák szívesen, mint mi, nem volna nemzetségek előtt való gyalázatra ez a rút, felfordult állapot országunkban.”

Az utolsó évek

1676. június 8-án Makovicán meghalt I. Rákóczi Ferenc. Halálának körülményeit máig sem tisztázták, talán valamilyen heveny betegség oltotta ki életét. Két kis árvát hagyott maga után: a négy esztendősi Juliannát és a csecsemő Ferencet. Fia születése után már csak arra volt ideje, hogy gyermekeit a magyar király gondjaiba ajánlja. Ezzel a lépéssel családját szeretne volna megővni, ehhez képest elég nagy kalamajkát okozott. Lipót ugyanis e végakaratot úgy értelmezte, mintha a kis Rákóczi árvák gyámsága őt illelné, ami azzal járt volna, hogy a hatalmas vagyon igazgatása a központi hivatalokra hárul. Zrínyi Ilona és Báthory Zsófia mindent megtettek, hogy ez ne következzen be, és gyermekeire továbbra is Ilona viselhesen gondot. Zsófia a császárhoz lojális volt ugyan, de annyira nem, hogy családjá érdekénél is előrébb tartsa. Újból elővette régi mentorait, leveleket, ajándékokat küldözget. Nagy hasznát vette most Kazinczy Péternek, akit ő mentett meg a börtöntől, és akit a Rákóczi-ház

főügyészévé tett meg. Kazinczy igen jól látta el feladatát. I. Rákóczi Ferencet még el sem temették, amikor megérkezett a király megerősítő levele, mely 1676. augusztus 12-én Zrínyi Ilonát nevezi ki a gyerekek gyámjának.

I. Rákóczi Ferencé volt az utolsó fejedelmi temetés Magyarországon. Báthory Zsófia övele veszítette el az utolsó embert, akit igazán szeretett. A jelek szerint Zrínyi Ilona sem tudta magát a szívébe lopni. Unokáit nagyon szeretete ugyan, de ők még picik voltak. Ilona kezében e két gyermek az ütőkártya: miattuk viselte el őt is az anyósa. Pedig eleinte ez nem így volt. Férje halála után Ilona beköltözött Munkácsra. Ez a vár biztos védelmet nyújtott a katonák zaklatásai ellen, de a háztartási költségek megosztása is fontos szempont volt. Az együttélésről hamarosan kiderült, hogy nem fog menni, Ilona gyerekeivel saját birtokaira költözött. Mi volt a tényleges gond? Biztosan nem tudjuk, de sejteni lehet. Fia halála után Báthory Zsófia már nem volt a régi önmaga. Egyre inkább hatása alá került jezsuita környezetének, valószínűleg sokat betegeskedett. Kevésbé tud már alkalmazkodni új viszonyokhoz. Politikai elképzeléseik, világnézetük is merőben különbözik. Ilona, anyósának a császár iránti mélységes tiszteletében nem tudott osztozni. Neki egész családját tönkretette Lipót politikája, legfeljebb haragot vagy gyűlöletet érezhetett iránta. Az igazi konfliktusok ideje azonban akkor jött el, mikor feltűnt a színen egy új udvarló: Thököly Imre.

1678-ban, amikor az ifjú gróf Zrínyi Ilonával vélhetőleg megismerkedett, már a felkelő kurucok vezére volt, vagyis azok közé tartozott, akik Báthory Zsófia jellemzése szerint „ez nyomorult Magyarországot régi dicsőséges elejek nyomdokait nem követvén és az rosszra éppen elfajulván kegyetlenül pusztítják.” A fiatalok közeledéséről kósza hírek Munkácsra is eljutottak, az öreg fejedelemasszony mindjárt számonkérő levelet írt menyének: „Már azt is felveték vala, hova megyen gróf uram, Makoviczára, mátkájához megyen; ha szegény édes fiam élne, megpökné ezt, meg sem engedné.” E sorokból kicsendül az anya fájdalma, de több is forgott itt kockán: ha Zrínyi Ilona feleségül megy az evangélikus Thökölyhez, a lázadók vezéréhez, veszélybe kerül Báthory Zsófia minden eredménye, amit a katolicizmus terjesztése során elért. Úgy járhat menyével, mint övele járt saját anyósa, Lorántffy Zsuzsanna! Ilonának nagyon meg kellett fontolnia, hogy mit válaszol, mert hatalmas örökségről volt szó. Ha anyósa tényleg megharagszik, még képes lesz az egyházra hagyni vagyonát. Ezért Zrínyi Ilona válaszelevelében a mellébeszélés módszerét alkalmazza: Thököly bejelentette magát ebédre. Ő nem mondhatta neki, hogy ne jöjjön, hiszen mások is megvendégelik, amerre jár. Pedig ekkor már többről volt szó közöttük. A kuruc generális visszaküldte menyasszonyának, Teleki Mihály lányának a jegygyűrűt. Ilona mindenestre siet anyósához Munkácsra, kimagyarázkodni és megakadályozni egy esetleges hátrányos végrendeletet. Báthory Zsófia ekkor már nagyon beteg volt. Ilona a gyerekekkel Munkácson maradt ápolni a nagyasszonyt, aki 1680. június 14-én családja jövője miatti balsejtelmektől gyötörve távozott az élők sorából. Vagyonának túlnyomó részét két unokájára hagyta, ezen túl pedig bizonyos legátumokat tett különböző katolikus kollégiumok, templomok, rendházak és a jezsuiták javára. Menyében nem volt képes megbízni, ezért P. Kissre hagyta a végrendelet végrehajtását, aminek igen sok marakodás, pereskedés lett a következménye. A fejedelemasszony temetéséről Ilona intézkedett: fia mellé helyezték testét, az általa építtetett kassai kéttornyú templom sírboltjába, 1681. március 16-án.

Báthory Zsófia megítélése

„Nagyanyám halálára csak úgy emlékszem, mint valami álomra, mégis irgalmadért könyörgök érte legmélyebb alázattal.” - írta Vallomásaiban II. Rákóczi Ferenc, a fejedelem-asszony unokája, aki ekkor mindössze négy esztendő volt. Ilyen meleg hangon rajta kívül senki sem emlékezett meg róla. Nem kísérté közrészvét sírjába: Felső-Magyarországon a protestánsok üldözése miatt nem volt túl népszerű. A kassai ravatal fölött csak kevesen állhattak igazán megrendülten: talán egyedül P. Kiss Imre, aki még úrnője halála után is bőszen védte annak érdekeit. Zrínyi Ilona bizonyosan megkönnyebbülést érzett: végre elhárult készülődő házassága elől a legfőbb akadály. De ha kortársai nem szerették, még kevésbé mondható ez el az utókorról. A magyar történetírás nem bánt kesztyűs kézzel azokkal a történelmi személyiségekkel, akik a Habsburg-hűségben vélték megtalálni a kivetett utat Magyarország nyomorúságos helyzetéből. A hagyományos kuruc-labanc ellentétből mindenképpen az előbbieket kerültek ki győztesen, legalábbis történeti megítélésük szempontjából. Báthory Zsófia saját és családja sorsát a királyhűséghez kötötte, és ez számára kifizetődőnek bizonyult, de hálások lehettek ezért neki utódai is, mert ha ő nincs, sokkal hamarabb elérte volna a balvégzet a Rákóczi-családot.

Leveleiből egy értelmes, erős és öntudatos asszony tekint ránk, aki tisztában van társadalomban elfoglalt helyzetével és lehetőségeivel, olykor szellemes is tud lenni, családjára féltő gondnal ügyel, a hozzá közel állókat minden erejével védelmezi, de ellenségeivel szemben kíméletlen, s eszméit akár erőszakkal, másokon átgázolva is megvalósítani igyekszik. Módszerei a mai kor emberének nem túl szimpatikusak, de nem szabad elfelejteni, hogy ő a XVII. század gyermeke volt, ahol a vallásos rajongás és a kegyetlenség mindennapos, megszokott dolgok voltak. A cél szentesíti az eszközt – így gondolta ezt Báthory Zsófia is sok kortársához hasonlóan. A Batthyányiak, a Homonnaiak is erőszakos eszközökkel terjesztették a katolikus vallást, az ő tevékenységük mégsem keltett akkora visszhangot, mivel az ő birtokaik kiterjedése meg sem közelítette a Rákócziakét, s ők nem is voltak olyan következetesek és végsőkéig kitartók, mint Báthory Zsófia, aki ráadásul mindezt nőként és egyedül vitte végbe. A XVII. század tisztelte az erős és öntudatos asszonyokat – de csak egy határig. Becsülték Lorántffy Zsuzsannát, de mögötte ott állt férje, majd annak halála után fia, a két erdélyi fejedelem. Zrínyi Ilonáról is hasonlóakat lehet elmondani, ő mindössze hat évig volt özvegy. Báthory Zsófia mögött viszont nem állt senki. Közeli rokonai mind meghaltak, fia erélytelen és befolyásolható. Nemhiába szimpatizált annyira Széchy Máriával, mert van bennük valami közös: mindketten roppant önállóak és öntörvényűek. De már Széchy Mária sem tehetett meg, hogy férje halála után nem megy újra férjhez, mert mint magányos özvegy, nagyon is sebezhetőnek bizonyult: összes rokona birtokaira pályázik, perek sorát akasztják a nyakába, és még I. Rákóczi György fejedelem is kihasználta szorongatott helyzetét és megszerezte tőle dévai várát.

Mindenki csodálkozott azon, hogy Báthory Zsófia miért nem ment újra férjhez, holott fiatal volt még, gazdag és szép. Egyesek arra gyanakodtak, hogy búskomorságba esett, holott energikus cselekedetei cáfolták ezt. Mások szerint annyira szerette férjét, hogy többé nem volt kedve más férfihoz. Senki sem gondolt arra a nyilvánvaló tényre, hogy azért maradt özvegyen, mert tervei megvalósításában akadályozta volna őt egy férj. Nem érdekelték őt különösebben a férfiak, illetve volt valami, ami jobban érdekelt: a vallása. Amikor özvegyen maradt, felismerte a nagy lehetőséget, hogy végre azt tehet, amit akar. Az egyetlen ember,

aki beleszólhatott tetteibe, maga a király volt, de őt biztosította feltétlen hűségéről és a maga pártjára állította. Ilyen biztosítékkal a háta mögött nyugodtan belefoghatott tervei megvalósításába, és az eredmények megmutatták politikájának helyességét, mert bármit is tett, Lipót miatt senki sem tudott hozzáférni.

Jó cél volt vagy rossz, amiért küzdött? Felesleges ezen vitatkozni, mert a válasz csakis szubjektív lehet. Ő mindenesetre meg volt győződve arról, hogy amit tesz, az Istennek tetsző és jó. Az emberek véleményére nem adott, úgy érezte, hogy csakis Istennel van elszámolnivalója, s hogy előtte nem kell szégyenkeznie tettei miatt. Olyan eszközöket használt, amilyeneket tudott és ismert, ugyanazokat, amelyeket közvetlen környezete is alkalmazott, még vele szemben is, csak ő még erőteljesebben és kíméletlenebbül. Szélsőséges jellem volt Két barátnője, Széchy Mária, a botrányhőső és Hedvig, az apáca különös párost alkotnak, de Báthory Zsófia megítélése szinte rárimel e két asszonyára, csakhogy egyesítve magában mind a kettőt: ő a „kurva, rossz asszony” és a „szent életű asszony” egyszerre.

Jegyzetek

- ¹ II. Rákóczi György végrendelete. In SZILÁGYI SÁNDOR: *II. Rákóczi György*. Budapest, 1891. [A továbbiakban: Szilágyi 1891.] 571.
- ² Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*. Budapest, 1980. Európa Könyvkiadó. [A továbbiakban: Szalárdi 1980.] 636.
- ³ CSEREI MIHÁLY: *Erdély története (1661–1711)*. Budapest, 1983. 70.
- ⁴ Báthory Zsófia Rákóczi Lászlónak, Munkács 1661. aug. 20. id. H. KISS KÁLMÁN: *Báthory Zsófia*. Magyar Prot. Egyh. Isk. Figyelő, 1879. [A továbbiakban: H. Kiss 1879.] 402.
- ⁵ PAULER GYULA: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671*. Budapest, 1876. [A továbbiakban: Pauler, 1876.] 65.
- ⁶ LÖCSEY MÁRIA: *Báthory Zsófia*. Budapest, 1914. [A továbbiakban: Lócsey 1914.] 25.
- ⁷ WELLMANN IMRE: *A Rákóczi birtokok sorsa*. Budapest, 1935. 95.; A Rákóczi-birtokok részletes felsorolása uo. 99.
- ⁸ BETHLEN JÁNOS: *Erdély története. 1629–1673*. Budapest, 1993, Balassi Kiadó. [A továbbiakban Bethlen J. 1993.] 267–269.
- ⁹ R. VÁRKONYI ÁGNES: *Magyarország keresztútjain*. Budapest 1978. Gondolat Kiadó. [A továbbiakban: R. Várkonyi 1978.] 167, 173–174.
- ¹⁰ CSENERGY JÓZSEF: *Somlyai Báthory Zsófia*. Felső Magyar-országi Minerva 1831. [A továbbiakban: Csengery 1831.] 405.
- ¹¹ Lorántffy Zsuzsanna végrendelete. In: SZILÁGYI SÁNDOR: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése, 1632–1660*. Budapest, 1875. 97., [A továbbiakban Csal. lev.] 602–603.
- ¹² ACSÁDY IGNÁCZ: *Széchy Mária (1610–1679)*. Budapest, 1885. [A továbbiakban: Acsády 1898.] 141.
- ¹³ Lócsey 1914. 28.
- ¹⁴ MAKKAI LÁSZLÓ: Művelődés a 17. században. In *Magyarország története*. 3/2. köt. 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 1514.
- ¹⁵ Meszlényi 1939. 23.
- ¹⁶ Lócsey 1914. 30.
- ¹⁷ VANYÓ TIHAMÉR: *A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról. 1666–1683*. Pannonhalma, 1935. [A továbbiakban: Vanyó 1935.] 41, 44.

- ¹⁸ Vanyó 1935. 45.
- ¹⁹ Apafi Mihály levele 1664-ből. M. Prot. Egyh. Isk. Figy. 1879. 539.
- ²⁰ Vanyó 1935. 19.
- ²¹ Báthory Zsófia levele 1674. szept. 20. M. Prot. egyh. Isk. Figy. 1879. 539.
- ²² Báthory Zsófia levele I. Lipóthoz. In Bethlen J. 1993. 362–363.
- ²³ Bethlen J. 1993. 42.
- ²⁴ Lőcsey 1914. 41.
- ²⁵ H. Kiss 1879. 4.
- ²⁶ HORVÁTH MIHÁLY: *Zrínyi Ilona életrajza*. Pest, 1869. [A továbbiakban: Horváth 1869.] 5.
- ²⁷ R. Várkonyi 1997. 151–153.
- ²⁸ Báthory Zsófia levele Forgách Ádámnak 1676. jan. 4. Id. MAJLÁTH BÉLA: *Forgách Ádám és Báthory Sónia ékszerének történetéből*. Budapest, 1882. [A továbbiakban: Majláth 1882.] 27.
- ²⁹ R. Várkonyi 1997. 153.
- ³⁰ Báthory Zsófia meghívó levele Bars vármegyének 1666. jan. 2. Történelmi Tár. 1893. 58.
- ³¹ Ebeni István Telcki Mihálynak 1666. márc. 29. In HARGITTAY EMIL (szerk): *Régi magyar levelestár (16–17. század)*. II. köt. Budapest, 1981 [A továbbiakban: Hargittay 1981.] 348–349.
- ³² Ebeni Telckinek In Hargittay, 1981. 348.
- ³³ NAGY LÁSZLÓ: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor”. Budapest, 1981. [A továbbiakban: Nagy 1985.] 376.
- ³⁴ BENCZÉDI LÁSZLÓ: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század régi Magyarországon. 1664–1685*. Budapest, 1980. 25.
- ³⁵ Bethlen J. 1993. 377.
- ³⁶ Báthory Zsófia levele Kollonichnak. 1670. máj. 6. Id. Pauler 1876. 49.
- ³⁷ Pauler 1876. 49–57.
- ³⁸ Bethlen J. 1993. 378.
- ³⁹ Pauler 1876. 87–90.
- ⁴⁰ Lőcsey 1914. 39.
- ⁴¹ Pauler 1876. 203.
- ⁴² Báthory Zsófia levele Rottal Jánosnak 1671. jún. 3. In DEÁK FARKAS: *Magyar hölgyek levelei. 1515–1711*. Budapest, 1879. 333.
- ⁴³ Ebeni István Telckinek. In Hargittay 1981. 349.
- ⁴⁴ Nagy 1985. 339.
- ⁴⁵ H. Kiss 1879. 529.
- ⁴⁶ PERÉNYI JÓZSEF: *A kárpátaljai ukránok egyházi uniójának kezdete a XVII. század közepén*. MTA. NYI. 1958. 12. 187–198.
- ⁴⁷ Báthory Zsófia levele 1673. aug. 6. M. Prot. Egyh. Isk. Figy. 1879. 490–491.
- ⁴⁸ Báthory Zsófia levele 1674. szept. 20. Magy. Prot. Egyh. Isk. Figy. 1879. 539–540.
- ⁴⁹ Nagy, 1985. 388.
- ⁵⁰ Báthory Zsófia levele 1674. szept. 20. Magy. Prot. Egyh. Isk. Figy. 1879. 540.

- ⁵¹ A rendek 1669-ben is arra szavaztak, hogy Rákóczinak meg kell tiltani a cím viselését: Bethlen J. 1993. 348.
- ⁵² Báthory Zsófia Teleki Mihálynak 1671. jan. 22. In *Teleki Mihály levelezése*. 5. köt. 1670–1671. Budapest, 1910. 439.
- ⁵³ Vanyó 1935. 16.
- ⁵⁴ Majláth 1882. 1–37.
- ⁵⁵ Báthory Zsófia levele Forgách Ádámnak 1675. nov. 2., id. Majláth 1882. 22.
- ⁵⁶ Forgách Ádám levele 1676-ból, id. Majláth 1882. 35.
- ⁵⁷ Nagy 1985. 339.
- ⁵⁸ Wesselényi Pál levele Báthory Zsófiának, 1677. okt. 16., id. Lőcsey 1914. 42.
- ⁵⁹ Báthory Zsófia Wesselényi Pálnak, 1677. okt., 17., id. Lőcsey 1914. 42.
- ⁶⁰ Acsádi 1886. 226.
- ⁶¹ Báthory Zsófia Teleki Mihálynak, 1678. aug. 20. In GERGELY SÁMUEL (szerk.): *Teleki Mihály levelezése*. 8. köt. 1678–1679. Budapest, 1926. [A továbbiakban: Gergely 1926.] 239.
- ⁶² Báthory Zsófia Telekinek 1672. szept. 25. In GERGELY SÁMUEL (szerk.): *Teleki Mihály levelezése*. 6. köt. 1672–1674. Budapest, 1913. 323.
- ⁶³ Báthory Zsófia Telekinek 1678 aug. 20. In Gergely 1926. 239.
- ⁶⁴ R. Várkonyi 1997. 156.
- ⁶⁵ THALY KÁLMÁN: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága*. Pozsony, 1882. 9–10.
- ⁶⁶ Horváth 1869. 19.
- ⁶⁷ Báthory Zsófia levele 1673. aug. 6. Magy. Prot. Egyh. Isk. Figy. 1879. 490.
- ⁶⁸ Báthory Zsófia levele Zrínyi Ilonának 1680-ból. *Századok*, 1873. 72–73.
- ⁶⁹ Zrínyi Ilona levele Báthory Zsófiának 1680. febr. 21. *Századok*, 1873. 216–217.
- ⁷⁰ Horváth 1869. 32.
- ⁷¹ Mészlényi 1939. 49.
- ⁷² A temetés helyéről: THALY KÁLMÁN: I. Rákóczi Ferenc halála és temetése. *Századok*, 1873. 686., időpontjáról: Báthory Zsófia gyászjelentése. *Századok*, 1869. 328–329.
- ⁷³ Benkő 1977. 30.

